नवसादरं पारदाच्चतुर्थांशमिति सङ्केतः। गड़जं साम्भरिलोण इति भाषा। शेषं स्पष्टम्। इत्यायुर्व्वेदप्रकाशः॥ (तथा च।
"पिष्टं पांशुपटु प्रगाढममलं वज्र्यम्बुना नैकशः
सूतं धातुगतं खटीकवलितं तत्संपुटे रोधयेत्॥
अन्तस्तल्लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्निं हठात्
घस्रं ग्राह्य मथेन्दुकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनैः॥
तद्वल्वद्वितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत्।
ऊर्द्ध्वं रेचयति द्वियाममसकृत् पेयं जलं शीतलम्॥
एतद्धन्ति च वत्सरावधि विषं षान्मासिकं मासिकम्।
शैलोत्थं गरलं मृगेन्द्रकुटिलोऽद्भुतञ्च तात्कालिकम्॥"
इति सुधानिधिरसः॥ * ॥ रकर्पूरमिति रसमञ्जरी कारः। श्वेतभस्म इति चन्द्रिका॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमाराणाधिकारे॥)

रसकेशरं, क्ली, कर्पूरम्। इति हारावली॥ (कर्पूरशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

रसगन्धं, क्ली, वोलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

रसगन्धः, पुं, गन्धरसः। यथा,—
"रसगन्धो गन्धरसो गान्धारं मसिवर्द्धनम्॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥

रसगन्धकः, पुं, (रसगन्ध+स्वार्थे कन्।) गन्धरसः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

रसगर्भं, क्ली, रसाञ्जनम्। इत्यमरः॥ (तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"रसाञ्जनन्तार्क्ष्यशैलं रसगर्भञ्च तार्क्ष्यजम्॥")
हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

रसघ्नः, पुं, (रसं रसस्य दोषावहशक्तिं हन्तीति। हन+टक्।) टङ्कणः। इति राजनिर्घण्टः॥

रसजं, क्ली, (रसाज्जायते इति। जन्+डः।) रक्तम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

रसजः, पुं, (रसाज्जातः। जन्+डः।) गुड़ः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः।११।१४४।
"अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्व्वशः॥")
मद्यकीटः। इति हेमचन्द्रः॥ (रसजाते, त्रि। यथा,—
"रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः।
अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये॥)

रसज्ञा, स्त्री, (रसं जानातीति। ज्ञा+कः। टाप्।) जिह्वा। इत्यमरः॥ (गङ्गा। इति काशीखण्डे। २९।१४६॥) रसवेत्तरि, त्रि॥ (यथा, रघौ। २।३६।
"यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः॥")

रसज्येष्ठः, पुं, (रसेषु ज्येष्ठः।) मधुररसः। इति हेमचन्द्रः॥ शृङ्गाररसश्च॥

रसतेजः, [स्] क्ली, (रसात् रसजन्यं वा तेजो यस्य।) रक्तम्। इति हेमचन्द्रः॥

रसदालिका, स्त्री, (रसं दालयति इति। दल+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) पुण्ड्रकेक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥

रसद्रावी, [न्] पुं, (रसं द्रावयतीति। द्रु+णिच्+णिनि।) मधुरजम्बीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायादिर्यथा,—
"रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः।
चपलः शिववीर्य्यश्च रसः सूतः शिवाह्वयः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

रसधेनुः, स्त्री, (रसकल्पिता धेनुः।) दानार्थेक्षुरसनिर्म्मितधेनुः। यथा,—
होतोवाच।
"रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशास्तरे॥
रसस्य तु घटं राजन् संपूर्णमैक्षवस्य च।
तद्वत् संकल्पयेत् प्राज्ञश्चतुर्थांशेन वत्सकम्॥
इक्षुदण्डमयाः पादा रजतक्षुरसंयुताः।
सुवर्णशृङ्गाभरणां वस्त्रपुच्छां घृतस्तनीम्॥
पुष्पकम्बलसंयुक्तां शर्करामुखजिह्विकाम्।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठताम्रमयीं शुभाम्॥
पुष्परोमान्तु राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेक्षणाम्।
सप्तव्रीहिसमायुक्तां चतुर्द्दिक्षु च दीपिकाम्॥
सर्व्वोपस्करसंयुक्तां सर्व्वगन्धादिवासिताम्।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्षु निवेशयेत्॥
ब्रह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते॥
तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कटम्बिने।
सर्व्वलक्षणयुक्ताय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने॥
रसधेनुः प्रदातव्या सर्व्वकामेण नित्यदा।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्व्वपातकवर्ज्जितः॥
दाता च ग्राहको वाथ एककालमभोजनः।
सोमपानफलं तस्य सर्व्वक्रतुफलं लभेत्॥
दीयमानान्तु पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम्।
धेनुञ्च पूजयित्वाग्रे गन्धधूपस्रगादिभिः॥
पूर्व्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः।
प्रार्थनापूर्व्वकं भक्त्या द्विजाग्र्याय निवेदयेत्॥
दश पूर्व्वान् परांश्चैव आत्मानञ्चैकविंशकम्।
प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गान्नावर्त्तते पुनः॥
एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि॥
य इदं पठते नित्यं शृणुयादथ भक्तितः।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥"
इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने रसधेनुमाहात्म्यं समाप्तम्॥

रसनं, क्ली, (रस्+भावे ल्युट्।) स्वादनम्। ध्वनिः। इति मेदिनी॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ४६।८८।
"कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः॥")

रसनं, क्ली स्त्री, (रस्यते रसयत्यनेन वा। रस+करणे ल्युट्।) जिह्वा। इति मेदिनी॥ सा च जलेन्द्रियम्। यथा,—
"नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम्।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिर्व्विषयो मतः॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
"प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः। तथा हि जलं द्विविधं नित्यमनित्यञ्च। परमानुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिकं सर्व्वमनित्यम्। अवयवसमवेतञ्चानित्यजलमपि त्रिविधम्। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। किन्तु पृथिवीतोययोर्यो विशेषस्तमाह किन्त्विति। अयोनिजमेवेत्यर्थः। जलीयं शरीरं अयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति। इन्द्रियं रसनं जलीयम्। तथा हि रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात्। शक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्। रसनासन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं हेतौ देयम्। विषयं दर्शयति सिन्धुर्हिमादिरिति। सिन्धुः समुद्रः हिमं तुषारः। आदिना सरित्कासारकरकादिः सर्व्वो ग्राह्यः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

रसना, स्त्री, (रस+युच्। टाप् च।) जिह्वा। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ९।४।१९।
"घ्राणञ्च तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते॥")
तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
"तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा शुभा।
श्लक्ष्णा दीर्घा च विज्ञेया तालुः श्वेतो धनक्षये॥"
इति गारुड़े ६६ अध्यायः॥
न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसत्वादिसहितः। यथा,—
"रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा।
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्व्ववत्॥
घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
"तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥*॥ रास्ना। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
गन्धभद्रा। इति शब्दचन्द्रिका॥ काञ्ची। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघौ। ७।१०।
"कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीं
अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा॥")
रज्जुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

रसनाथः, पुं, (रसानां नाथः श्रेष्ठ इत्यर्थः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥

रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः नेता रसायनविद्याविष्कारकत्वादस्य तथात्वम्।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥